

انتقال نسخ خطی عربی به کتابخانه‌های اروپایی و آمریکایی

• دکتر عبدالجبار عبدالرحمن

(مرکز فرهنگی و تراثی جمعه ماجد: دبی - دولت امارات متحده عربی)

ترجمه: حسین علینقیان

عرب پیشین تا ظهور چاپ در کشورهای عربی، برای مارو شن نیست. هم‌چنین تعداد نسخ خطی از بین رفته طی قرون گذشته و نیز تعداد نسخه‌های سالم به دست آمده را نمی‌دانیم. بدین ترتیب آمار دقیق نسخه‌های خطی معروف و فهرست شده موجود در کتابخانه‌های دنیا هم بر ما پوشیده است. از این رو برخی از دست‌اندرکاران میراث نسخ عربی بر اساس تجارب طولانی خود در تراش عربی، آمارهای تقریبی نسخه‌های خطی را ارائه داده‌اند. این آمارها پراز تخمین‌ها و نتایج و حدس‌هاست. اولین کسی که به ارائه حدسی آمارها پرداخت، دکتر صلاح‌الدین منجد بود. او تعداد فعلی کتب خطی عربی و نسخه‌های متعدد آنها در کتابخانه‌های دنیا را حدود ۳/۰۰۰/۰۰۰ نسخه برآورد کرده است.^۱ برآورد این تعداد از نسخه‌های عربی در پرتو خبرگی بسیار منجد در این زمینه و نیز اشتغال او به عنوان مدیر آکادمی نسخ خطی عربی (تابعه اتحادیه کشورهای عربی) در مدتی طولانی و معلومات وسیع و مستقیم او از نسخه‌های خطی در نتیجه مسافرت‌ها و گشت‌وگذار در کشورهای عربی، اسلامی و اروپایی به دست آمده است. علاوه بر این، جایگاه معروف او به عنوان دانشمندی که تعداد بسیاری از کتب و مقالات مربوط به میراث نسخ عربی را تصحیح و نشر نمود و به نگارش درآورد.

به دنبال منجد برخی از پژوهشگران و از جمله دکتر سامی فرزند حمارنه نیز به ارائه آمار تخمینی نسخ خطی پرداختند. وی تعداد نسخ خطی را افزون بر ۲/۰۰۰/۰۰۰ تخمین زده است.^۲ بعد از او آمار نسخه‌های خطی را عبدالله جبوری^۳ ۳/۵۰۰/۰۰۰، احمد سعیدان بین^۴ و ۶ و ۷ میلیون، نبیله عبدالمنعم بیش از ۴ یا ۵ میلیون^۵، زهیر شاولیش^۶ ۲ میلیون و مکرم محمد احمد^۷ ۱ میلیون تخمین زده‌اند. برخی از دانشمندی که در زمینه نسخه‌های خطی و

آنچه در این مقاله مورد عنایت است نسخ خطی عربی است که موطن اصلی آنها کشورهای عربی یا اسلامی بوده است، اما طی چهار قرن اخیر به روش‌های مختلف به اروپا و آمریکا انتقال داده شده‌اند. در این مقال سعی بر آن است که نسخه‌های خطی عربی موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌های فعلی اروپایی و آمریکایی را جست‌وجو و شناسایی و مراکزی که دارای این میراث هستند را مشخص نمایم و سپس تعداد این نسخه‌ها و فهرست‌های آنها را جست‌وجو نموده و به راه‌ها و روش‌هایی که به وسیله آن نسخ عربی - و به ویژه نسخه‌های خطی عربی و اسلامی - به کتابخانه‌ها و موزه‌های اروپایی و آمریکایی راه یافتند اشاره کنیم.

۱. آمار نسخه‌های خطی در عالم

دستیابی به آمار دقیق نسخ خطی عربی و اسلامی موجود در کتابخانه‌های دنیا، سخت است. فردی می‌گوید: دستیابی به آمار نسخ خطی به وسیله آمارگیری از کتابخانه‌هایی که دارای فهرست نسخ خطی می‌باشند، امکان‌پذیر است، اما چگونه می‌توان نسبت به آمار نسخ خطی در کتابخانه‌هایی که تاکنون فهرستی برای آنها تهیه نشده است، آگاهی یافت؟ هم‌چنین چگونه می‌توان به کتابخانه‌ها و مجموعه‌های ناشناخته‌ای که تعداد آنها را نیز نمی‌دانیم دست بیابیم؟ به ویژه اینکه می‌دانیم بسیاری از مجموعه‌های خطی به صورت تصادفی کشف می‌شوند، چنان‌که هم‌اکنون نسخ خطی کتابخانه احمدیه در طنطا، کتابخانه جامع کبیر در صناعی یمن، کتابخانه ملکیه در مغرب و مانند این کتابخانه‌ها، در سال‌های اخیر کشف شده‌اند.

بنابراین آمار دقیق تألیفات عربی از آغاز تألیف و تدوین در نزد

برای ارائه آمار روشن و جزئی از نسخه‌های خطی عربی موجود در اروپا و آمریکا به تفکیک کشورهایی که دارای کتابخانه‌های صاحب این نسخه‌های خطی هستند، جدولی حاوی اسامی کشورها، تعداد کتابخانه‌ها و نیز تعداد نسخه‌های خطی عربی در هر کشور را با تکیه بر آمار ارائه شده توسط دو محقق مذکور میخائیلوف و خالدوف، درج می‌نمایم:

نام کشور	تعداد کتابخانه‌ها	تعداد مقبوضات عربی
روسیه	۷	۴۰/۰۰۰
بریتانیا	۲۰	۲۰/۰۰۰
یوگسلاوی سابق	۵	۱۴/۰۰۰
ولزیات متحده	۳۲	۱۳/۰۰۰
فرانسه	۹	۸/۰۰۰
ایتالیا	۱۶	۷/۵۰۰
آلمان	۲۰	۷/۰۰۰
هلند	۵	۴۸۶۰
اسپانیا	۱۵	۳/۰۰۰
بلغارستان	۱	۳/۰۰۰
واتیکان	۱	۳/۰۰۰
ایرلند	۲	۳/۰۰۰
اتریش	۲	۱/۵۰۰
دانمارک	۲	۶۰۰
چکسلواکی	۴	۶۰۰
سوئد	۳	۵۰۰
سوئیس	۲	۳۲۰
رومانی	۲	۲۰۰
بلژیک	۳	۲۰۰
یونان	۱	۱۰۰
فنلاند	۱	۸۴
نروژ	۱	۷۰

نتیجه‌ای که از این جدول گرفته می‌شود این است که غنی‌ترین کشور خارجی در زمینه نسخه‌های خطی عربی، روسیه با داشتن ۴۰/۰۰۰ نسخه و بعد از آن بریتانیا با داشتن حدود ۲۰/۰۰۰ نسخه و سپس یوگسلاوی سابق با داشتن حدود ۱۴/۰۰۰ نسخه است. اما ایالات متحده آمریکا دارای حدود ۱۳/۰۰۰ نسخه عربی است و آنگاه فرانسه، ایتالیا و آلمان به تعداد تقریباً نزدیک به هم، بین ۷/۰۰۰ و ۸/۰۰۰ نسخه را دارا هستند. در کشورهای اروپایی شامل اسپانیا، بلغارستان، واتیکان و ایرلند در حدود ۳/۰۰۰ نسخه عربی، اتریش

فهرست‌های آنها اهتمام داشته همچون بروکلیمان، سزگین، کورکیس عواد و هلمونت ریتز، از ارائه نسخ خطی عربی در دنیا خودداری کرده‌اند.

تعداد نسخ خطی عربی در اروپا و آمریکا

تعدادی از شرق‌شناسان و عرب‌شناسان از قرن شانزده میلادی تمامی تلاش و کوشش خود را برای جمع‌آوری و تهیه فهرست‌های کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خطی‌شان قرار دادند تا نسخ خطی عربی و اسلامی را به زبان خود تهیه کنند. به نظر پاره‌ای از محققان، جست‌وجو و سرشماری نسخه‌های خطی عربی در اروپا و آمریکا کاری ممکن و آسان است، زیرا بیشترین نسخه‌های خطی آنها، فهرست شده است. اما حقیقت این است که وجود مشکلاتی موجب عدم شناخت آمار [دقیق] این نسخ می‌شود، به ویژه همه می‌دانیم فهرسی که شرق‌شناسان از کتابخانه‌های خود منتشر ساخته‌اند، آمیزه‌ای از نسخه‌های خطی عربی و غیرعربی (همچون فارسی، ترکیب، اردو و...) است. لذا تهیه آمار جداگانه از هر دسته مشکل خواهد بود. هم‌چنین بسیاری از نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های غربی همچنان فاقد فهرست کامل محتویات بوده و یا برخی از این فهرست‌ها نشر نیافته‌اند. بهترین نمونه، نسخه‌های خطی عربی موجود در کتابخانه کنگره آمریکاست که بیش از ۱۵۰۰ نسخه است و از آنها فقط ۹۹ نسخه، فهرست برداری شده است.

در این زمینه نیز برخی از محققان نسخه‌های خطی عربی همچو کورکیس عواد به تخمین برآورد، روی آورده‌اند. ایشان آمار موجودی کتابخانه‌های اروپایی و آمریکایی را حداقل ۶۰ هزار نسخه برآورد کرده است.^۸

اما پیرسون تعداد نسخه‌های خطی در کشورهای اروپایی و شمال آمریکا را ۲۰۰ هزار نسخه عربی، برآورد کرده است.^۹ اما تازه‌ترین آمار نسخه‌های خطی عربی توسط خانم میخائیلوف و دوستش خالدوف در سال ۱۹۸۲م. در حدود ۱۴۰/۰۰۰ نسخه عربی عنوان شده است.^{۱۰} این برآوردها، در محل شک باقی می‌مانند، زیرا این دو پژوهشگر در آمار خود فقط به فهرست‌های چاپی و انتشار یافته اکتفا نمودند. بدین ترتیب تعداد نسخه‌های خطی عربی در ایالات متحده آمریکا ۱۳۰۰۰ نسخه برآورد شده، حال آنکه صلاح‌الدین منجد این آمار را نزدیک به ۸۰/۰۰۰ نسخه دانسته، به طوری که می‌گوید تمامی آنها را دیده است.^{۱۱}

حدوداً ۱/۵۰۰ نسخه و مابقی کشورهای اروپایی هریک کمتر از ۱/۰۰۰ نسخه را دارا هستند.

فهرست‌های نسخه‌های خطی عربی در کشورهای اروپایی و آمریکایی به گفته صلاح‌الدین منجد اولین فهرست‌کننده نسخه‌های خطی عربی در اروپا نه از دانشمندان اروپایی بلکه از شرقی‌های عرب بوده است. نخستین فهرستی که در اروپا منتشر شد، فهرست نسخه‌های خطی در فلورانس ایتالیا بود که آن را راهبی مسیحی از لبنان به نام استفان عواد سمعانی به سال ۱۷۴۲ م. نشر داد. همین راهب به اتفاق راهبی دیگر به اسم یوسف سمعانی (در گذشته ۱۷۶۸ م.) فهرستی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه واتیکان را به سال ۱۷۵۶ م. در روم منتشر ساخت.

سومین فهرست نسخه‌های خطی عربی در اسکوریا اسپانیا توسط راهبی مسیحی و لبنانی به نام میخائیل غزیری در شهر مادرید در خلال سال‌های ۱۷۶۰ و ۱۷۷۰ در دو مجلد منتشر شد،^{۱۳} پس از آن اروپاییان به تهیه فهرست نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌هاشان پرداخته و طی سالیان طولانی، این فهرس انتشار یافتند.

در سال‌های اخیر نیز برخی کارهای کتابشناسی در زمینه فهرست‌های نسخه‌های خطی عربی در دنیا و تنظیم آنها بر اساس لیست‌هایی [کتاب‌شناختی] جهت شناخت فهرست‌ها، فراهم آمد. اولین شخصی که مسئول تهیه فهرست‌های کتابخانه‌های معروف و دارای مجموعه‌های خطی عربی شد، یوسف اسعداغر در سال ۱۹۴۷ م.^{۱۴} و به دنبال او و جده در سال ۱۹۴۹ م. بود. سپس در سال ۱۹۶۷ برخی کارهای کتاب‌شناختی مشابه توسط هایسمن^{۱۵} و فواد سرگین^{۱۶} به انجام رسید. در سال ۱۹۸۲ میخائیلوف با همکاری خالدوف کاری کتابشناسی به زبان روسی با عنوان فهرست نسخه‌های خطی عربی دنیا (گزارشی از کتاب‌ها و فهرس منتشر شده در دنیا) به چاپ رسانیدند.^{۱۷} در سال ۱۹۸۴ م. کورکیس عواد کتاب مشهورش فهرس المخطوطات العربیه فی العالم را منتشر ساخت. این کتاب معجمی کامل و حاوی بیش از سه هزار فهرست (به تمامی زبان‌های معروف) و معرفی پاره‌ای از نسخه‌های خطی عربی است.^{۱۸}

در اینجا به اختصار به معرفی فهرست‌ها و اسامی تهیه‌کنندگان آن به تفکیک هر کشور می‌پردازیم.

روسیه

برآورد برخی از آگاهان از تعداد نسخه‌های خطی عربی در روسیه ۸۰/۰۰۰ نسخه است. از مهم‌ترین کتابخانه‌هایی که دارای فهرست‌های نسخه‌های خطی است: کتابخانه آکادمی تحقیقات

شرقی آسیا در شهر پترزبورگ (موزه آسیایی) است:
الف - زالمن شرق‌شناس فهرستی از این کتابخانه در بین سال‌های ۱۹۰۲ و ۱۹۰۵ در قالب هفت جلد منتشر ساخت.

ب - روزنبرگ شرق‌شناس نیز فهرستی از جدیدترین نسخه‌های خطی اسلامی در کتابخانه را به سال ۱۹۱۹ م. تهیه نمود.
ج - ایبرمن شرق‌شناس در سال ۱۹۲۷ فهرست شماری نسخه‌های خطی عربی که در ایران جمع‌آوری شده را آماده ساخت.
د - در آخر نیز دو مستشرق روسی به نام انس خالدوف و الکساندر میخائیلوف فهرستی از نسخه‌های خطی عربی که به تازگی به این کتابخانه وارد شده بودند در سه جلد منتشر کرد. این فهرست در سال ۱۹۶۰ و ۱۹۶۵ م. در شهر مسکو انتشار یافت.

تعداد دیگر از کتابخانه‌های روسی وجود دارند که دارای مجموعه‌هایی از نسخه‌های خطی عربی هستند و فهرست‌های ویژه‌ای برای آنها فراهم آمده است از جمله: کتابخانه عمومی باروک و کتابخانه دولتی (لنین سابق) در مسکو.

بریتانیا

کتابخانه‌های بریتانیا بسیاری از نسخه‌های خطی اسلامی را در بردارند، از بین آنها تعداد ۲۰/۰۰۰ نسخه عربی وجود دارد. مهم‌ترین این کتابخانه‌ها، کتابخانه بریتانیا است.

کتابخانه بریتانیا (موزه بریتانیای سابق):

این کتابخانه دارای بیش از ۶/۰۰۰ نسخه شرقی است و فهرست‌های ذیل از آن تهیه شده است:

الف - فهرست تهیه شده توسط cureton که در سه مجلد در سال‌های ۱۸۴۶ و ۱۸۷۱ م. به چاپ رسیده و در آن ۱۶۵۳ نسخه عربی گزارش شده است.

ب - فهرست Rieu که در سال ۱۸۹۴ م. انتشار یافت و در آن ۱۳۰۳ نسخه عربی وصف شده است.

ج - فهرستی که توسط Ellis و Edwardes تهیه شد و در سال ۱۹۱۲ م. انتشار یافت. پیرسون در سال ۱۹۱۶ م. گفته که در این کتابخانه مجموعه‌ای با برآورد ۲۹۵۶ نسخه عربی فهرست نشده وجود دارد.

۲. کتابخانه دیوان هند در لندن

در مورد نسخه‌های این کتابخانه فهرست‌های ذیل منتشر شده است:

الف - Loth فهرستی در سال ۱۸۷۷ م. تهیه نمود و در سال ۱۹۷۵ م. تجدید چاپ شد. او در این فهرست ۱۰۴۹ نسخه عربی را گزارش کرده است.

به گفته صلاح‌الدین منجد اولین فهرست‌کننده نسخه‌های خطی عربی در اروپا نه از دانشمندان اروپایی بلکه از شرقی‌های عرب بوده است

- ب - فهرست دیگری توسط استوری و آربری ویلوی در سال ۱۹۳۷ م. در چهار جلد منتشر شد. در این فهرست ۴۵۳ نسخه عربی گزارش توصیفی شده‌اند.
- ج - فهرست دیگری توسط Ross و Browne تهیه شد که گزارش ۱۳۲ نسخه عربی در آن آمده است. این فهرست در سال ۱۹۰۲ م. به چاپ رسید.
- د - فهرست آربری که در خلال سال‌های ۱۹۳۶ و ۱۹۳۸ م. انتشار یافت.
۳. کتابخانه بادلین
کتابخانه بادلین داخل کتابخانه دانشگاه آکسفورد [انگلستان] قرار دارد و در حال حاضر دارای ۲۳۱۸ نسخه عربی است. برخی از شرق‌شناسان انگلیسی به تهیه فهرست آن همت گماردند:
- الف - یوری (Uri) در سال ۱۷۸۷ م. در فهرست خود ۱۴۰۴ نسخه عربی را گزارش کرد.
- ب - الکساندر نیکول بین سال‌های ۱۸۲۱ و ۱۸۳۵ م. در فهرست خود ۴۵۰ نسخه عربی را گزارش کرد.
- ج - در آخر peeston به تهیه فهرست جدیدی از این کتابخانه پرداخت و جلد اول آن در سال‌های ۱۹۵۴ و ۱۹۵۵ م. به چاپ رسید.^{۱۹}
۴. کتابخانه دانشگاه کمبریج
فهرست‌های انتشار یافته از این کتابخانه عبارت است از:
- الف - فهرست نسخه‌های خطی اسلامی، توسط براون که به سال ۱۹۰۰ م. انتشار یافت و در آن ۱۵۴۱ نسخه اسلامی را معرفی کرده است.
- ب - آربری، فهرستی تکمیلی از این نسخه‌های خطی آماده کرد و در سال ۱۹۵۲ م. به چاپ رسید. در این فهرست، ۴۵۰ نسخه اسلامی را گزارش کرده است.
- در کنار این کتابخانه‌ها، نسخه‌های خطی نیز در این کتابخانه‌ها یافت می‌شود:
- کتابخانه انجمن سلطنتی آسیایی، کتابخانه تاریخ پزشکی ولکام، کتابخانه دانشگاه لیدز، کتابخانه دانشگاه منچستر.

یوگسلاوی (سابق)

کتابخانه غازی خسرو [بک] در شهر ساریوو که قاسم دورباجا فهرستی از نسخه‌های خطی اسلامی آن را تهیه و در سال ۱۹۶۳ م. به چاپ رسانید. گزارش ۷۹۵ نسخه در این فهرست آمده است. تعداد نسخه‌های خطی عربی موجود در کتابخانه‌های یوگسلاوی در حدود ۱۲۰۰۰ نسخه برآورد می‌شود که بیشترین آنها در دو شهر یوسنی و هرزگوین قرار دارند.

فرانسه

کتابخانه‌های فرانسه مملو از نسخه‌های خطی عربی است. برخی پژوهشگران تعداد آنها را حدود ۸۵۰۰ نسخه عربی برآورد می‌کنند که در کتابخانه ملی قرار دارند.

کتابخانه ملی پاریس

این کتابخانه دارای بیش از ۷۰۰۰ نسخه عربی است و فهرست زیر در مورد آن تهیه شده است:

الف - اولین فهرست نسخه‌های خطی عربی را De slane آماده و در سال‌های ۱۸۸۳ و ۱۸۹۵ م. در چهار جلد در پاریس منتشر کرد. او در این فهرست تعداد ۴۶۶۵ نسخه عربی را گزارش کرده است.

ب - فهرست نسخه‌های جدید کتابخانه را Blochet آماده نمود و در سال ۱۹۲۵ م. به چاپ رسید. در این فهرست تعداد ۲۰۸۷ نسخه عربی توصیف شده است.

ج - فهرست تهیه شده توسط وجده (Vajda) که در سال ۱۹۵۳ م. در پاریس به چاپ رسید. این فهرست گزارش ۶۸۵۳ نسخه عربی است. هم‌چنین در فرانسه هشت کتابخانه دیگر وجود دارد که دارای نسخه‌های خطی عربی اسلامی هستند.

ایتالیا

در کتابخانه‌های ایتالیا، تعداد زیادی از نسخه‌های خطی عربی یافت می‌شود. آمار برآوردی آن حدود ۷۵۰۰ نسخه است. مشهورترین کتابخانه آن کتابخانه آمبروزیان است.

کتابخانه آمبروزیان، در شهر میلان قرار دارد و حاوی قریب به ۳۵۰۰ نسخه عربی است. برخی از شرق‌شناسان فهرست‌های مختلفی در توصیف نسخه‌های خطی این کتابخانه تهیه کرده‌اند که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف - فهرست نسخه‌های خطی اسلامی کتابخانه که توسط Hammer-Purgstall تهیه و در سال ۱۸۳۹ م. نشر یافت و در آن ۳۲۵ نسخه عربی گزارش شد.

ب - شرق‌شناس دیگر: Griffini، فهرستی از نسخه‌های خطی عربی وارد شده از یمن را منتشر ساخت که شامل گزارش ۴۷۵ نسخه عربی است. او فهرست دیگری تهیه کرد که ۱۶۴۰ نسخه را در برمی‌گیرد.

ج - صلاح‌الدین منجد نیز فهرستی از نسخه‌های خطی که کتابخانه پس از فهرست Griffini به دست آورده بود تهیه و در سال ۱۹۶۰ م. در قاهره به چاپ رسانید.

کتابخانه‌های دیگر ایتالیایی همچون کتابخانه ملی ابریدیانی، کتابخانه ملی ناپولی، کتابخانه لورانس در فلورانس، کتابخانه ملی پالمو، کتابخانه ملی ونیز، کتابخانه آکادمی علوم در تورنتو نیز بسیاری از نسخه‌های خطی که شرق‌شناسان ایتالیایی، فهرست‌هایی از آنها به دست داده‌اند در بردارند.

آلمان

شرق‌شناسان آلمان از ابتدای قرن شانزده [میلادی] به میراث عربی توجه نشان دادند و به جمع‌آوری نسخه‌های خطی اسلامی - و در

خطی کتابخانه اسکوریال (در محل دیراسکوریال، نزدیک مادرید) است که در حال حاضر دارای ۲۰۰۰ نسخه عربی است و فهرست‌های زیر از آن انتشار یافته است:

الف - فهرستی که پدر میخائیل غزیری آماده و در مادرید بین سال‌های ۱۷۶۰ و ۱۷۷۰ م به چاپ رساند. او در آن، ۱۸۵۱ نسخه عربی را گزارش کرد.

هم‌چنین: Derenbourg فهرستی در دو جلد منتشر ساخت و در آن ۷۸۵ نسخه عربی را معرفی کرد.

ب - جلد سوم این فهرست را لووی پرونسال در سال ۱۹۲۸ م. نشر داد.

بلغارستان

بلغارستان مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی (بالغ بر ۳۰۰۰ نسخه) را داراست. این نسخه‌های خطی در کتابخانه کیریل و میتودی (واقع در کتابخانه ملی بلغارستان) قرار دارند. که دو فهرست از آنها منتشر شده است:

الف - فهرست تهیه شده توسط یوسف عزالدین که در سال ۱۹۶۸ در بغداد منتشر کرد و او در آن از این کتابخانه فقط حدود ۴۰۰ نسخه را گزینش کرده است.

ب - فهرست عدنان درویش که جلد اول و دوم آن در سال ۱۹۶۹ و ۱۹۷۴ م. در دمشق به چاپ رسید. تعداد نسخه‌های خطی عربی فهرست شده ۱۳۵۳ نسخه است.

واتیکان

کتابخانه واتیکان: این کتابخانه دارای حدوداً ۳۰۰۰ نسخه عربی است و فهرست‌های زیر از آنها منتشر شده است:

الف - اولین کسی که فهرستی از نسخه‌های خطی شرقی این کتابخانه تهیه کرد، دانشمند لبنانی یوسف شمعون سمعانی بود که آن را در سال‌های ۱۷۱۹ و ۱۷۲۸ م. در چهار جلد دررّم منتشر ساخت.

ب - مطران استفان عواد سمعانی نیز فهرستی دیگر تهیه و در سال‌های ۱۷۵۶ و ۱۷۵۹ م. دررّم نشر داد.

ج - کاردینال می‌نیز ذیلی برفهرست سمعانی نگاشت و در سال ۱۸۳۱ م. منتشر ساخت. این فهرست شامل توصیف ۷۸۷ نسخه عربی است.

د - هم‌چنین لیوی دلاییدا فهرستی از نسخه‌های خطی اسلامی این کتابخانه را تهیه و در سال ۱۹۳۹ م. به چاپ رسانید.

ایرلند

در دو بیلین کتابخانه ویژه‌ای به نام کتابخانه چستر بیتهی وجود دارد که خاورشناس آرتور آبربری، فهرستی از آن در قالب هشت جلد نگاشت

مقدمه آن نسخه‌های خطی عربی - پرداختند و آنها را به روش‌ها و شیوه‌های مختلف - قانونی و غیرقانونی - به کتابخانه‌های خود اضافه کردند، چنان که دیگر اروپاییان انجام دادند.

آنها سپس به فهرست کردن این کتاب‌ها روی آوردند. در حال حاضر تعداد نسخه‌های خطی عربی در این کشور حدود ۱۴۰۰۰ نسخه برآورد می‌شود. از مهم‌ترین کتابخانه‌هایی که دارای این نسخه‌های خطی هستند، عبارت‌اند از:

۱. کتابخانه دولت آلمان در برلین:

مستشرق آلمانی Ahlwardt، فهرستی متفن شامل ۱۰۳۶۶ نسخه، در ده جلد تهیه و در سال‌های ۱۸۸۷-۱۸۹۹ م. به چاپ رسانید.

۲. شرق‌شناسی دیگر: pertsh، فهرست نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه جوتا را تهیه و بین سال‌های ۱۸۷۸ و ۱۸۹۲ م. در پنج جلد نشر داد. در این فهرست ۲۸۹۱ نسخه را گزارش کرده است.

۳. کتابخانه‌های دیگر آلمان در شهرهای: توبینگن، گوتینگن، مونیخ، هامبورگ، هایدلبرگ، درسدن، لایپزیک، هاله، هرکدام دارای نسخه‌های خطی اسلامی بوده که در تعداد با هم متفاوت‌اند، اما تمامی آنها دارای بسیاری از نسخه‌های نادر و نفیس هستند.

هلند

در کتابخانه‌های هلند، حدود ۴۸۰۰ نسخه عربی یافت می‌شود: کتابخانه دانشگاه لیدن: فهرست‌های چاپ شده از آن بدین قرار است:

الف - فهرست نسخه‌های خطی شرقی توسط Weijers و تکمله آن توسط De jong در کتابخانه آکادمی علمی سلطنتی (یا کتابخانه دانشگاه لیدن کنونی). این فهرست در سال ۱۸۲۲ م. در لیدن به چاپ رسید و ۲۶۰ نسخه اسلامی در آن گزارش شده است.

ب - فهرستی دیگر از همان کتابخانه [دانشگاه لیدن] در چندین جلد: جلد اول و دوم توسط دوزی که به سال ۱۸۵۱ م. به چاپ رسید. جلد سوم و چهارم توسط دو یونگ و De Geoje در سال ۱۸۶۵-۱۸۶۹ م. در لیدن چاپ شد. جلد پنجم توسط De Geoje در سال ۱۸۷۳ م. در لیدن و جلد ششم توسط هوتساما در لیدن (۱۸۷۷ م.) به چاپ رسید. در این چند جلد، ۱۷۰۲ نسخه از نسخ خطی را گزارش کرده‌اند.

ج - فورهورف نیز فهرستی از نسخه‌های خطی عربی و دیگر مجموعه‌ها را در سال ۱۹۵۷ م. در لیدن منتشر ساخت.

اسپانیا

نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های اسلامی حدود ۳۰۰۰ برآورد می‌شود. از مهم‌ترین و مشهورترین کتابخانه‌های دارای این نسخ

و در سال های ۱۹۵۵ - ۱۹۶۶ م. در لندن نشر داد. او در این فهرست حدود ۵۵۰۰ نسخه عربی را گزارش کرده است.

اتریش

کتابخانه های اتریش دارای حدود ۳۸۰۰ نسخه است. علاوه بر آن در حدود ۱۰/۰۰۰ بردی (پاپیروس) عربی دارند و از مهم ترین کتابخانه های دارای نسخه های خطی عربی کتابخانه ملی (وین) است که فهرست های ذیل در مورد نسخه های خطی آن منتشر شده است.

الف - فهرست مجموعه های اسلامی کتابخانه دربار قیصری در وین توسط گوستاو فولگل، که در آن ۲۰۱۶ نسخه اسلامی گزارش شده است و در سال های ۱۸۶۵ - ۱۸۶۷ م. در سه جلد به چاپ رسیده است.

ب - فهرست تهیه شده توسط Lobenstein که جلد اول آن شامل گزارش ۵۱۲ نسخه عربی است.

وین بزرگ ترین مجموعه پاپیروس در دنیا را در تملک دارد. به طوری که در آنجا ۱۸۲۷۲ پاپیروس مکتوب به شش زبان یافت می شود که از این بین، ۳۰۰۰ پاپیروس عربی در کتابخانه برتینا موجود می باشد.

ایالات متحده آمریکا

در آمریکای شمالی، پژوهش های شرقی و از جمله پژوهش های عربی از اوایل قرن نوزده میلادی آغاز و در پی آن نسخه های خطی عربی، جمع آوری و فهرست بندی شد. بسیاری از این نسخه های خطی هم اکنون در دانشگاه های آمریکایی همچون دانشگاه: ییل، هارتفولد، پرینستون، گون هایکنسن، شیکاگو، میشیگان و کالیفرنیا به اضافه کتابخانه های عمومی مانند کتابخانه عمومی نیویورک و کتابخانه کنگره در واشنگتن نگاهداری می شود.

بر آورد یکی از کارشناسان از آمار نسخه های خطی در ایالات متحده، ۳۰/۰۰۰ نسخه است. از مهم ترین کتابخانه های حاوی نسخه های خطی عربی می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کتابخانه دانشگاه پرینستون

پاره ای از محققان، آمار نسخه های خطی عربی این کتابخانه را حدود ۹۰۰۰ نسخه دانسته اند. برای این نسخ خطی فهرست های زیر منتشر شده است:

الف - فهرستی که لیتمن در سال ۱۹۰۴ م. منتشر ساخت و در آن ۳۰۰ نسخه گزارش شده است.

ب - فیلیپ حتی با همکاری بنیه امین فارس و بطرس عبدالملک فهرستی از مجموعه Carrett را در سال ۱۹۳۸ م. منتشر کرد. تعداد نسخه های خطی فهرست شده در این فهرست ۲۱۱۳ نسخه عربی است.

ج - مجموعه یهودا که ماخ (Mach) فهرستی از این مجموعه شامل ۴۷۵۳ نسخه عربی نشر داد.

۲. کتابخانه دانشگاه ییل در نیو هاون در ایالت کونکتیکت.

از نسخه های خطی این کتابخانه دو فهرست تهیه شده است: الف. فهرست تهیه شده توسط Nemoy که در سال ۱۹۵۶ م. منتشر کرد و تعداد نسخه های عربی فهرست شده در آن ۷۲۸ نسخه می شود.

ب. فهرست تهیه شده توسط Hodgson از مجموعه های نسخه های خطی شرقی این کتابخانه به سال ۱۸۳۰ م.

۳. دانشگاه شیکاگو

گریک فهرستی از نسخه های خطی عربی این دانشگاه را در سال ۱۹۶۱ م. منتشر ساخت.

۴. دانشگاه هارتفورد

(آکادمی لاهوت) که دو فهرست از آن تهیه شده است:

الف - فهرست مکدونالد از نسخه های خطی سامی که در سال ۱۸۹۰ م. نشر یافت و شامل ۱۲۰۰ نسخه عربی می شود.

ب - راندل نیز فهرستی مفصل از نسخه های خطی عربی این دانشگاه را در سال ۱۹۲۹ م. منتشر ساخت.

۵. کتابخانه کنگره در واشنگتن

این کتابخانه دارای ۱۵۴۹ نسخه عربی است که فهرست کاملی از آن منتشر نشده است. علاوه بر این، فهرستی توسط صلاح الدین منجد تهیه و در سال ۱۹۶۹ م. در بیروت به چاپ رسید. در این فهرست فقط تعداد ۹۹ نسخه گزارش شده است.^۲

۶. کتابخانه عمومی نیویورک

این کتابخانه دارای ۲۷۳ نسخه عربی و فاقد فهرست است.

مصایبی که بر کتاب ها و کتابخانه های عربی گذشت

نسخه های خطی به عنوان بخشی از میراث عربی و اسلامی در گذر تاریخ طولانی اش، از آغاز تدوین توسط عرب ها تا زمان حاضر گرفتار بسیاری بلایا و فجایعی چون: غارت، تاراج، سوختن، سرقت، فقدان و غرق شدن گردیده است. به طوری که از آن همه جز تعداد اندکی به ما رسیده است.

برخی از کارشناسان، تعداد باقیمانده این نسخه های خطی را در کتابخانه های دنیا بیشتر از یک هشتم و یا یک دهم از کل بر آورد نمی کنند،^۳ شاید با یک نگاه اجمالی به تألیفات یکی از علمای قدیم مان - که فهرست های کتب قدیم همچون فهرست ابن ندیم یا کشف الظنون حاجی خلیفه آنها را بر شمرده اند خواهیم دریافت که آن دانشمند دارای ده ها و یا صدها کتاب بوده است، اما چنانچه در کتابخانه های کنونی به دنبال آن تألیفات باشیم، جز یک یا دو یا چند کتاب و احیاناً هیچ یک از این کتاب ها را پیدا نخواهیم کرد. به

نسخه‌های خطی، قربانی
جهل و فتنه‌های سیاسی و
جنگ‌های داخلی و منازعات
مذهبی و موضع برخی حاکمان
در مورد مؤلفات دشمنانشان
(یعنی کسانی که با آنها هم
رأی نبودند) شد

۸۰ هزار بوده است.^{۲۴}

۵. فتنه‌های داخلی و تعصبات؛ نسخه‌های خطی در این مدت، قربانی جهل و فتنه‌های سیاسی و جنگ‌های داخلی و منازعات مذهبی و موضع برخی حاکمان در مورد مؤلفات دشمنانشان (یعنی کسانی که با آنها هم رأی نبودند) شد. به مانند آنچه بر سر تألیفات برخی دانشمندان و فلاسفه عرب و از جمله ابن حزم، ابن رشد، غزالی، ابوحنیفه توحیدی و بسیاری مانند آنها گذشت.

۶. اهمال و عدم توجه به کتاب‌ها از اسبابی است که آنها را در معرض آفات طبیعی، اتلاف و نیز حشرات، مورانه‌ها، موش‌ها، رطوبت، حرارت و گرد و غبار قرار داد. شاید روشن‌ترین مثال برای این کتاب‌ها و کتابخانه‌های مربوط به کشورهای عربی در قرون گذشته، وضعیتی است که دانشمند تونسی محمد بیروم (پنجم) در سخنرانی خود که در انجمن جغرافیای مصر در سال ۱۸۹۷ م. ایراد نمود ترسیم کرده است.

او در این سخنرانی وضعیت بقایای کتابخانه جامع اعظم تونس را این‌گونه توصیف کرده است: «در این مقصوره» هم چنین دو خزانه بزرگ وجود دارد که پر است از دسته‌ها و بندهایی از ورق که با طناب و ریسمان بسته شده است. برخی از این اوراق با اوراق دیگر مخلوط و به شکلی درهم و آشفته درآمده و گرد و غبار و خاک و تار عنکبوت آنها را فرا گرفته است.^{۲۵}

چندین سال پیش در مصر به طور ناگهانی گنجی شامل ۴۰۰۰ نسخه در ویرانه‌های مدرسه متبولیه دمیاط کشف شد و به دنبال آن مجموعه‌ای خطی و قدیمی و مهم که صد سال در یکی از حجرات جامع احمدی طنطا پنهان بود، کشف گردید.^{۲۶}

۷. نسخه‌ها دچار حوادث طبیعی مانند آتش‌سوزی‌ها و سیل‌ها شده‌اند، به طوری که از شمار خارجند. صفحات زیادی از کتاب سه جلدی فیلیپ طرازی (خزائن الکتب العربیة فی الخافقین) به این موضوع پرداخته است.

۸. در زمان ترک‌های عثمانی و اشغال کشورهای عربی و اسلامی توسط آنها که حدود چهار صد سال به طول انجامید.

عنوان نمونه گفته‌اند: ابن حزم اندلسی دارای ۴۰۰ کتاب بوده، اما فقط ۳۰ کتاب از او تا امروز به ما رسیده است.

شاید از بزرگ‌ترین مصایبی که گریبانگیر میراث نسخه عربی - اسلامی شده بتوان موارد زیر را برشمرد:

۱. هجوم مغول تاتار به کشورهای اسلامی و هجوم هلاکو به بغداد در سال ۶۵۶ هـ. / ۱۲۵۸ م. که در اثر آن، کتابخانه‌ها ویران و آثار آنها از بین رفت^{۲۷} [...].

۲. حمله تیمورلنگ به بغداد، دمشق و حلب در سال ۱۸۰۳ م. که منجر به انهدام و سوختن تعداد بسیاری از کتب عربی شد.

۳. جنگ‌های صلیبی که دو قرن (۱۰۹۶ - ۱۲۹۱ م.) به طول انجامید و بخش بزرگی از دنیای اسلام و از جمله کتاب‌ها و کتابخانه‌ها را ویران نمود و از بین برد. روشن‌ترین نمونه آن، سوزاندن کتاب‌ها توسط صلیبیون به هنگام استیلا بر شهر طرابلس در سال ۵۰۳ هـ. / ۱۱۱۰ م. است.^{۲۸}

۴. خروج عرب از اندلس و سیطره اسپانیا بر آنجا و سوزاندن هزاران کتاب عربی پس از سقوط غرناطه. آنها کتاب‌ها را در میادین، انباشته می‌نموده و می‌سوزاندند. بلاد اندلس در آن زمان به فجیع‌ترین مصیبت که همان کینه اعتقادی و نابودی بشر و فرهنگ باشد دچار شد. گفته‌اند که تعداد نسخه‌های عربی از بین رفته حدود

نسخه‌های خطی عربی و
اسلامی و دیگر دستاوردهای
فرهنگی از ابتدای قرن شانزده
[میلادی] مطمح نظر غربی‌ها
قرار گرفت. آنها در به چنگ
آوردن گنج‌های ما به شیوه‌ها و
وسایل مختلف رقابت می‌کردند
تا آنها را از سرزمین اصلی خود
جدا و به سرزمینی دور از آنجا
انتقال دهند

پادشاهان و دیگر رجال حکومتی آنها به دست‌یابی به گنج‌ها و ذخایر
گران‌بهای این دولت‌ها و کشورها علاقه و توجه نشان دادند و آنها را
به مرکز خلافت منتقل نموده و در مساجد، قصرها، مدارس و
آموزشگاه‌های تحت کنترل خود نگهداری نمودند. از این رو در این
مراکز نسخه‌های خطی نفیس و نادر نیز جمع‌آوری شد. «خواست
حاکمان [دولت عثمانی] از جلب و جمع‌آوری این ثروت علمی و
ادبی به دلیل ارزش مادی نسخه‌های خطی و بهره‌مندی از آنها نبود،
بدان گونه که خلفای [عباسی] در دوران قدرت و نهضت عمل
می‌کردند، بلکه به دلیل ارضای شهوت تملک و سلطه و به کمال
رساندن مظهر سلطانی بود. نهایت ارزش‌گذاری شان نسبت به آنها
ارضای وجدان دینی برای مردم کشورهای اسلامی – که ترک‌های
عثمانی به نام اسلام بر آنها حکمفرمانی می‌کردند – بود. سلاطین
مساجدی را با نام خود بنامی نمودند و ذخایر میراث عربی و اسلامی را
در آنجا انباشته می‌کردند. به طوری که تلی از آنها به سرداب‌ها و
دهلیزها راه یافت، بدون اینکه ارزش آنها شناخته و یا نفعی از آنها
برده شود. تا اینکه دولت عثمانی سقوط کرد و گنجینه‌های تمدن ما
از معابر داردانل و بسفر به غرب پیروز، انتقال یافت.^{۲۷}
۹. مصیبت حقیقی که طی چهار قرن اخیر گریبانگیر میراث
عربی اسلامی ما شد، همانا انتقال این میراث از مکان‌های اصلی و
از افراد قانونی خود به دست اجانب در اروپا و آمریکا بود که ذیلاً آن
را تبیین می‌کنیم.

راه‌ها و وسایل نفوذ و انتقال نسخه‌های خطی به خارج از کشور
نسخه‌های خطی عربی و اسلامی و دیگر دستاوردهای فرهنگی از
ابتدای قرن شانزده [میلادی] مطمح نظر غربی‌ها قرار گرفت. آنها
در به چنگ آوردن گنج‌های ما به شیوه‌ها و وسایل مختلف رقابت

می‌کردند تا آنها را از سرزمین اصلی خود جدا و به سرزمینی دور از آنجا
انتقال دهند.

قبلاً تعداد این کتاب‌های خطی قدیمی را معلوم داشتیم و به
تعداد کتابخانه‌های حاوی آنها در کشورهای اروپایی و آمریکایی
اشاره کردیم و به مهم‌ترین فهرست‌هایی که خاورشناسان در
توصیف این نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های بزرگ نگاشته‌اند نیز
پرداختیم و به کثرت دزدی و غارت نقایس و نوادر میراث عربی
اسلامی نیز اشاره کردیم.

هم‌اکنون می‌خواهیم که به شیوه‌ها و وسایلی که در راه انتقال
نسخه‌های خطی عربی و مانند آن از نسخه‌های خطی شرقی به کار
رفته بپردازیم. سپس از خلال آن از اسامی و هویت افراد و گروه‌ها و
دولت‌هایی که در انتقال میراث نسخ ما کوشش نمودند و یاری
رساندند پرده برداریم. از جمله آنها پادشاهان، اباطره، قیصرها،
فرمانده‌ها، سپاهیان اشغالگر، پاپ‌ها، مبشران، مستشرقان،
مستعمران، گردشگران، نسخه‌بازان، رجال سیاست، قنصل‌ها،
تجار و سمسارها هستند. برخی از عرب‌ها نیز به طمع پول یا
ناآگاهانه از ارزش این میراث، به این افراد و گروه‌ها یاری رسانیده
و با آنها تبانی کردند.

در این مقال می‌کوشیم بدون تأمل و دقت و بدون تکیه بردلیل
یا دلایل تاریخی – که صحت وقایع و اخبار را تأیید می‌کنند و

ذخایر نسخه‌های خطی عربی بوده است.^{۳۲}

س - فرانسویان پس از خنثی کردن انقلاب در سال ۱۸۷۱ م. بر کتابخانه شیخ حداد جزایری دست یافتند و کتب آن را به کتابخانه ملی خود انتقال دادند.^{۳۳}

ط - سپاه فرانسه و فرانسویان مقیم در الجزایر، کتابخانه دانشگاه الجزایر را به دنبال اعلان استقلال الجزایر در هفتم ژوئن سال ۱۹۶۲ م. به آتش کشیدند. گفته می‌شود تمامی نسخه‌های خطی کتابخانه قبل از آتش سوزی به فرانسه انتقال یافته بود و این آتش سوزی به صورت ساختگی و به منظور انتقال نسخه‌ها رخ داده بود.^{۳۴}

۲. مسافرت‌های برخی از شرق شناسان به کشورهای عربی و اسلامی برای جست‌وجوی نسخه‌های خطی نادر و نفیس، از زمان‌های دور، امری شایع بوده است. از جمله:

الف - مستشرق یهودی و اتریشی: هنری اگلارز که اهل چکسلواکی بود با اسم مستعار حاج حسین در سال‌های ۱۸۹۰ - ۱۸۹۲ م. چندین مسافرت به کشورهای عربی و از جمله یمن کرد. او پس از رسیدن به مارب به مجموعه نفیسی از آثار قدیمی و نسخه‌های خطی دست یافت. ماحصل این مسافرت‌ها، مجموعه‌ای از نقوش، کتیبه‌ها و نیز ۲۵۰ نسخه بود که برای موزه بریتانیا خریداری کرد و ۲۴۶ نسخه که کتابخانه پادشاهی برلین در سال ۱۸۷۷ م. از او خریداری نمود.^{۳۵}

ب - لاندبرگ سوئدی (۱۸۴۸ - ۱۹۲۴ م.) در خلال مسافرت‌ها و گشت و گذارهایش در کشورهای عربی توانست به صدها نسخه عربی دست یابد و به کشورش انتقال دهد. او در مصر و یمن بسیاری از افراد را به فروش نسخه‌های خطی فریب داد از جمله آنها محمد اکمل بن عالم مصری عبدالغنی فکرت متوفی به سال ۱۸۸۹ م. بود که از او کتابخانه بزرگی را که از پدرش به ارث برده بود خریداری کرد.^{۳۶}

ج - خاورشناس روسی: کراچکفسکی، مسافرت‌های متعددی به کشورهای شرقی و غربی نمود مثل: ازبکستان، ترکستان، تاجیکستان، قرقیزستان و مناطقی از قفقاز.

او به نسخه‌های خطی نفیسی دست یافت و آنها را به کتابخانه‌های روسی منتقل کرد. سپس به شرق عربی یعنی لبنان و سوریه و مصر کوچید و مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی نفیس را خریداری و به روسیه گسیل داشت.^{۳۸}

۳. شیوه‌های سیاسی: سفارت‌ها و کنسولگری‌ها نسبت به، به کارگیری نمایندگان خود یا فرستادن هیأت‌های تجاری برای خریداری نسخه‌های خطی و آثار باستانی و انتقال آن به کتابخانه‌های خود اقدام کرده‌اند. مانند:

الف - کنسولگری آمریکایی همدسون در تونس، مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی را به دست آورد و آنها را به کتابخانه موزه

مقتضای روش علمی درست است - سخن نگوئیم. منابعی که به آنها استناد و اعتماد کرده‌ایم در درجه اول کتاب‌های تاریخ کتابخانه‌های عربی است که مشهورترین آنها کتاب فیلیپ طرازی است. هم‌چنین بر فهرست‌های نسخه‌های خطی که دانشمندان غربی در اروپا و آمریکا چاپ کرده‌اند تکیه زده‌ایم. زیرا تمامی این کتابخانه‌ها، صفحات خاصی را در مقدمه فهرس خود به تاریخ کسب نسخه‌های خطی و اسامی و عناوین اشخاصی که در به دست آوردن نسخه‌ها و انتقال آنها به کتابخانه‌های شان یاری رسانیده‌اند اختصاص داده‌اند. در اینجا ذکر دو نکته ضروری است:

- شخصی که عملیات انتقال و ارسال نسخه‌های خطی را انجام می‌داده، بعضاً به انتقال و ارسال دیگر آثار فرهنگی همچو آثار هنری و اسناد و وثیقه‌ها نیز دست داشته است. جز این مجموعه‌های خطی در مقدمه مایملک فرهنگی ما، به خارج ارسال می‌شد و این بدان جهت است که حمل و انتقال نسخه‌های خطی نسبت به آثار هنری قدیمی سهل‌تر به انجام می‌رسد.

- هنگامی که به شیوه‌ها و وسایل به کار رفته در انتقال و ارسال میراث می‌پردازیم هدف استقصای کامل آنها نیست، بلکه هدف صرفاً بیان پاره‌ای از نمونه‌ها در این راستاست.

بارزترین این شیوه‌ها و وسایل بدین قرارند:

۱. برخی از کشورهای عربی و اسلامی در معرض تهاجم استعماری غرب و استیلای آنها بر میراثشان قرار گرفتند. در مقدمه این میراث، نسخه‌های خطی عربی قرار داشتند که به زور از آنها مصادره کردند.^{۳۸}

برای مثال به این موارد می‌توان اشاره کرد:

الف - وقتی اسپانیا در سال ۱۴۱۴ م. بر شهر بیسته (نزدیک شهر فارس مغرب) مسلط شد تمامی کتاب‌های علمی - که تعداد آن بسیار بود به کشور خود منتقل کرد.^{۳۹}

ب - هنگامی که اسپانیایی‌ها در سال ۹۷۸ هجری به تونس رسیدند، لشکریان آنها جامع زیتونه را اشغال کرده و کتابخانه‌ها را که مملو از هزاران جلد بود نابود ساختند.^{۴۰}

ج - در واقعه نیل در سال ۱۸۰۲ م. که کلنل انگلیسی تورنر (Turner) آن را رهبری می‌کرد تعداد زیادی از نسخه‌های خطی عربی را به بریتانیا منتقل نمود و به کتابخانه موزه بریتانیا سپرد.^{۴۱}

د - به هنگام اشغال شهر تطوان در سال ۱۲۷۲ ه. / ۱۸۶۰ م. توسط اسپانیا و پس از جنگی که بین آنها و مغربی‌ها در گرفت اهالی آنجا برای نجات خود شهر و املاک خود را ترک کردند و در نتیجه نفایس کتابخانه‌ها دزدیده شد و به شهرهای اسپانیا انتقال یافت.^{۴۲}

ر - فرانسویان، کتابخانه امیر عبدالقادر جزائری (۱۸۰۸ - ۱۸۸۳ م.) که رهبری مقاومت بر ضد اشغال‌گری فرانسه در کشورش را عهده‌دار بود در ضمن جنگ با او غارت کردند. این کتابخانه دارای

بریتانیا سپرد.^{۳۹}

ب - مستشرق آلمانی هارتمان (متوفی ۱۹۱۹ م.) به عنوان مستشار کنسولگری آلمان در بیروت، در سال ۱۹۱۹ م. به لبنان و سوریه و برخی مناطق شرق مسافرت کرد و برای به چنگ آوردن نسخه‌های خطی عربی به سران خاندان‌ها در لبنان و سوریه و فلسطین و عراق و آستانه پناه جست و از آنها کتابخانه ویژه‌ای که از گرانبهارترین کتابخانه‌های عربی به شمار رفته ترتیب داد.^{۴۰}

ج - کنسول بریتانی در بغداد: Lynch در سال‌های ۱۸۶۰ - ۱۸۶۳ م. تعداد ۳۱۰ نسخه عربی را به دست آورد و آنها را به موزه بریتانیا سپرد. سپس کنسول دیگر بریتانیایی یعنی Budge تعداد ۱۷۳ نسخه عربی را از موصل به چنگ آورد و به موزه بریتانیا ارسال کرد.^{۴۱}

د - انگلستان در سال ۱۸۴۲ م. گروهی را به سرپرستی مستر تنام - متخصص نسخه‌های خطی نفیس - به مصر اعزام داشت. این گروه به نسخ خطی عربی دست یافت که از بین آنها ۳۰۰ نسخه که بر پوست آهو مکتوب بود، شامل می‌شد.^{۴۲}

ر - کنت کالو لندبرگ به عنوان کنسول گر سوئد در مصر برای جمع‌آوری نسخه‌های خطی به وسایل مختلفی متوسل شد و در این راه - چنانکه در صفحات قبل آوردیم - از موقعیت سیاسی خود سود جست.

۴. از شیوه‌های به کار رفته اغفال برخی از ناآگاهان عرب که متولی کتابخانه‌های دانشگاه‌ها، مساجد، مدارس قدیمی و دیرها بوده و از ارزش این گونه گنجینه‌ها بی‌اطلاع بوده‌اند، است. برخی از شرق‌شناسان و تاجران نیز آنها را به پول اندک فریفته و پس از خریدن نسخه‌های خطی، آنها را به کشورهای خود منتقل می‌کردند. شاید بهترین نمونه برای این شیوه، بیان محمد کردعلی در کتابش *خطط الشام* است که گفت: «از مصائبی که دچار کتب شام گردید این بود که برخی از دولت‌های اروپایی و از جمله فرانسه، آلمان، انگلستان، هلند و روسیه از قرن ۱۷ [میلادی] شروع به جمع‌آوری کتبی از تمدن ما نمودند و آنها را از شام به واسطه وکلا، کنسولگری‌ها، اسقف‌ها و مبشران دینی خریداری کردند. مردم و به ویژه دست‌اندرکاران مدارس و دانشگاه‌ها نیز تا آنجا نفهمی کردند که درهمی را به نفیس‌ترین کتاب ترجیح دادند و در امانت، خیانت کردند و فروش و تصرف در آنچه تحت نظرشان بود و یا از غیر خود به سرقت رفته بود را مباح کردند گویی جزو مایملکشان بود. ثقه‌ای برایم گفته بود که یکی از دلایل کتب در قرن گذشته به منازل برخی از آنها در دمشق می‌رفت و با متولیان کتابخانه‌های مدارس و دانشگاه‌ها رفت و آمد داشت و وی کتاب‌های خطی مورد نظرشان را از آنجا به بهایی اندک می‌خرید. خرید این کتاب‌ها بیشتر برای کنسولگری برسیا (آلمان) بود. این وضعیت یعنی خرید نسخه‌های

خطی از تمامی شام ادامه داشت تا اینکه صد کتابخانه مهم جمع‌آوری و سپس به کشورش ارسال داشت.^{۴۳}

۵. نسخه‌بازان و علاقه‌مندان به جمع‌آوری آثار.

برخی از غربیان متمول به جمع‌آوری اشیاء باستانی علاقه و حرص فراوان داشته‌اند از جمله این آثار، نسخه‌های خطی هستند که مانند جمع‌آوری دیگر اشیاء همچو جمع‌آوری تمبرهای پستی، اسلحه‌های قدیمی و اشیای نادر مورد علاقه آنها بود. از این رو به نسخه‌های خطی نفیس و به ویژه نسخه‌های آراسته و مصور توجه نشان دادند. از این دست غربیان، ایرلندی متمول، چستریبیتی بود که در سال ۱۹۱۳ م. به دنبال عتیقه‌جات و نسخه‌های خطی به کشورهای عربی مسافرت کرد و در قاهره استقرار یافت. در آنجا با همکاری تجار و صیادان نسخه‌های خطی و آثار باستانی برای به دست آوردن نسخ خطی عربی و شرقی نادر، تلاش به خرج داد و در طی این سال‌ها نادرترین آنها را جمع‌آوری نمود. وی به هنگام بازگشت به لندن از وکلایش در لندن و پاریس و نیز ادوارد ادوارز کارمند بخش شرقی کتابخانه موزه بریتانیا، و نیز تاجر ارمنی اما سارکیسیان و یهودی مغربی (ص. س. یهودا) کمک گرفت.^{۴۴}

چستریبیتی در لندن کتابخانه‌ای بزرگ شامل نسخه‌های خطی عربی و اسلامی تأسیس کرد که در حال حاضر دارای بیش از ۵۰۰۰ نسخه عربی است. در این کتابخانه مجموعه‌ای از نسخه‌های بسیار زیبایی عربی نیز موجود است.^{۴۵} از بارزترین آنها، مصحفی به خط ابن ابواب - خطاط مشهور عربی - است. این مصحف، قبل از کشف نسخه دیگر آن در موریتانی، اثر یگانه این خطاط شهیر به شمار می‌رفت.

۶. انتقال نسخه‌های خطی توسط عرب‌ها و مسلمانان از بلاد خود به کشورهای خارجی و سهل انگاری نسبت به میراث‌آبا و اجداد خود و فروش آنها به خارجیان در اروپا و آمریکا برای دریافت مبالغی ناچیز، از جمله:

الف - در سال ۱۸۸۳ م. شیخ امین بن حسن حلوانی مدنی از اهالی حجاز همراه با ۶۶۴ نسخه از نفیس‌ترین و نادرترین نسخه‌های خطی عربی راهی لیدن و آمستردام هلند شد و آنها را در معرض فروش گذاشت. شرق‌شناسان نیز سریعاً آنها را خریداری کردند. از جمله بخشی از آن را چاپخانه مشهور بریل در لیدن خریداری کرد. تعدادی از آن نیز توسط کتابخانه آکادمی پادشاهی (دانشگاه لیدن کنونی) خریداری شد و بخش دیگر این نسخه‌های خطی را دانشگاه پرینستون در ایالات متحده آمریکا به سال ۱۹۰۰ م. خرید. هم‌چنین این دانشگاه تعداد دیگری از نسخه‌های خطی را خریداری کرد و آمار کل نسخه‌های آن در سال ۱۹۰۴ م. تقریباً به ۵۰۰۰ نسخه می‌رسید.^{۴۶}

ب - مراد بارودی (م ۱۹۱۸ م.) از اهالی بیروت، کتابخانه‌ای از

ب - هنگامی که اسقف گرگوریوس چهارم به دیدار اسقف انطاکیه و همه سرزمین‌های شرقی تا روسیه رفت، مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی را به قصر پادشاهی اهدا نمود. این نسخه‌های خطی بعدها به موزه آسیایی در پترزبورگ انتقال یافت و کراچکوفسکی در سال ۱۹۲۷ م. فهرستی از آنها منتشر ساخت.^{۵۱}

ج - کاردینال اگناتیوس جبرائیل تیونی از موصل (م ۱۹۶۸ م.) مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی را به کتابخانه واتیکان اهدا کرد.^{۵۲}

د - پدر: بولس سبات حلبی سریانی، مجموعه بزرگی از نسخه‌های خطی عربی را در مصر جمع‌آوری کرد و از آنها فهرستی در سه مجلد آماده کرد و در سال ۱۹۲۸ م. و ۱۹۳۴ م. در قاهره به چاپ رسانید. پس از وفات او تعداد ۷۷۶ نسخه از مجموعه او در سال ۱۹۶۵ م. به کتابخانه واتیکان انتقال یافت.^{۵۳}

ر - کتابخانه فوج سلاطین حلبی الاصل در قاهره قرار داشت که صلاح‌الدین منجد در سال ۱۹۶۵ م. فهرستی از آن شامل ۱۲۶ نسخه تهیه نمود. صاحب این کتابخانه آن را بعدها به موزه و دارالمخطوطات (قدیس مسروپ ماچوطوتس) واقع در اریوان از شهرهای ارمنستان اهدا نمود.^{۵۴}

۸. دست‌یابی به نسخه‌های خطی از راه دزدی دریایی: ناوگان اسپانیایی در سال ۱۰۲۱ هـ. / ۱۶۱۲ م. به هنگام انتقال کتابخانه زیدانیه مغربی به سوس در جنوب مغرب، در حاشیه دریا با کشتی دزدان دریایی مواجه شد و این دزدان کشتی حامل کتابخانه را به اسپانیا سوق دادند. کتابخانه مزبور از سلطان مولای زیدان ابن ملک احمد منصور سعدی بوده و شامل ۳۰۰۰ یا ۴۰۰۰ کتاب از کتب نفیس مغربی و اندلسی و مشرقی می‌شده است. این سلطان مغربی تعدادی کشتی برای حمل ذخایر از بندر اغادیر اجاره کرده بود که در کنار دریا با دزدان مواجه شد و آن کتابخانه گرانبها به عنوان غنیمت به کتابخانه پادشاهی در قصر اسکوریال منتقل شد و تاکنون در آنجا باقی مانده است.^{۵۵}

۹. رجال دینی، راهبان صومعه‌ها و مبشران: هریک از این گروه‌ها در انتقال نسخه‌های خطی به نوعی مشارکت داشته‌اند از جمله:

الف - در سال ۱۷۱۵ م. دانشمند لبنانی یوسف سمعانی (م ۱۷۶۸ م.) به هدایت پاپ یازدهم اقلیمس از رم عزیمت کرد و به قصد بررسی کتابخانه‌ها به شهرهای دمشق، حلب، قدس، شهرهای دیگر سوریه، لبنان و مصر مسافرت کرد. او در این مسافرت‌ها به آنچه مورد پسندش بود رسید یعنی نسخه‌های خطی نادری به زبان‌های عربی، سریانی و قبطی. بدین ترتیب سه کشتی مملو از این نسخه‌های خطی را بارگیری کرده و به قصد کتابخانه واتیکان در رم عزیمت کرد، زیرا او عضو هیأت امنای آن کتابخانه بود. اما دو کشتی

نفیس‌ترین نسخه‌های خطی عربی (شامل ۶۰۰ نسخه) را جمع‌آوری کرد. تعدادی از آن را در زمان حیاتش برخی خاورشناسان خریدند و مابقی آن (۴۰۰ نسخه) را به دانشگاه پرینستون در ایالات متحده فروختند.

ج - رشید دحداح (م ۱۸۸۹ م.) کتابخانه‌ای در حدود ۴۰۰ نسخه عربی گردآوری کرد، اما نوادگان او این نسخه‌های خطی گرانبها را فروختند. بخشی از آن را کتابخانه ملی برلین در سال ۱۹۱۲ م. و بخش دیگر را دانشگاه ییل در نیوهاون ایالات متحده خریداری کرد.^{۵۷}

د - کتابخانه شیخ محمد امام منصوری از علمای ازهر پس از جنگ دوم جهانی به طور کامل به کتابخانه کنگره واشنگتن انتقال یافت. کتابخانه مزبور دارای حدود ۵۰۰۰ مجلد بود که تعداد ۱۵۴۶ نسخه عربی از میان آنها موجود بود.^{۵۸}

گذشته از آنچه در سطور پیشین در مورد سهل انگاری برخی عرب‌ها و مسلمانان نسبت به میراث عربی - اسلامی و فروش نسخه‌های خطی خود بیان شد، موارد زیاد دیگری می‌یابیم که در آن عرب‌های اصیل نسبت به میراث خود حتی در سایه اشغال اجنبی‌ها، حفظ و حراست داشته‌اند. آنها در برخی مواقع، نسخه‌های خطی را از ترس اتلاف، در درون زمین پنهان می‌کرده یا در داخل دیوارها قرار می‌دادند تا دست اجنبی به آن نرسد و آنها را به خارج از کشور منتقل نکند. چنانکه در برخی کشورهای مغرب عربی اتفاق افتاد.

در مورد یمنی‌ها در خلال اشغال توسط بریتانیا باید گفت که اسناد و وثایق و میزان، مباحثات یمنی را نسبت به کتاب‌ها و آثارشان و خودداری از فروش آنها به دست می‌دهند. از این دست موقعیت‌هایی که اسناد و مدارک آن را حفظ کرده‌اند، معرکه‌ای است که بین یکی از تاجران اجنبی آثار باستانی و افراد قبیله بنی حاتم رخ داد و این قبیله از ورود اجانب به محل استقرار قبیله ممانعت کرده و در تاریخ ۶ می ۱۹۰۳ م. بین آنها جنگی در گرفت و در آن تعدادی از خارجی‌ها کشته و یا زخمی شدند.^{۵۹}

۷. انتقال کتب خطی از طریق اهدا:

برخی از مسئولان دولت عثمانی مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی را به پادشاهان و اباطره خارجی اهدا کردند. هم چنین برخی افراد عرب نیز به اهدای مجموعه‌هایی از نسخه‌های خطی به کتابخانه‌های اروپا و آمریکا پرداختند. از جمله:

الف - ولیعهد آلمان در سال ۱۸۹۸ م. از دمشق دیدن کرد. در آنجا کتابخانه صحن جامع اموی به دستور سلطان عبدالحمید دوم و به پیشنهاد امپراتور گلیوم دوم (۱۸۸۸-۱۹۴۱ م.) گشوده شد و آنها نیز به بسیاری از ذخایر و نفایس دسترس پیدا کردند. سلطان [عبدالحمید] بیشترین این نفایس را به حاکم آلمان اهدا نمود و بخش دیگر آن را بین برخی رجال حکومتی در آستانه و دمشق توزیع کرد.^{۶۰}

از او در رود نیل غرق شد.^{۵۶}

ب - پاپ در سال ۱۷۱۹ م. کشیشی مارونی و قبرسی الاصل به نام اندراوس الکساندر را به موصل اعزام کرد و او به برخی نسخه‌های خطی عربی دست یافت.^{۵۷}

۱۰. تجار و دلایان:

همواره بسیاری از تاجران و دلایان متخصص در امور نسخه‌های خطی به نفع اروپاییان عمل کرده و به فروش نسخه‌های خطی نفیس از صاحبان اصلی آنها در جای جای سرزمین‌های عربی و اسلامی و به ویژه صاحبان کتابخانه‌های ویژه می‌پرداخته‌اند از جمله:

الف - در سال ۱۹۴۳ م. دانشگاه پرینستون مجموعه بزرگی از نسخه‌های خطی عربی (به تعداد ۶۰۰۰ نسخه) را به وسیله تاجر یهودی: یهودای بغدادی به طور یکجا صاحب شد و در قبال آن مبلغ ۲۷۰۰۰ دلار به وی پرداخت کرد. اصل یهودای مذکور، بغدادی بود و کشورهای شرق به ویژه مصر را در نوردید و از این سرزمین‌ها ذخایری از نسخه‌های خطی را به قصد تجارت، جمع‌آوری کرد.

ب - آمده است که تاجری ایتالیایی که در یمن زندگی می‌کرده، نسخ خطی قدیمی یمن را با کالاهای کم‌ارزش خودش مبادله می‌کرده است و از این رهگذر، چندین هزار نسخه جمع‌آوری کرد و بعدها این نسخه‌های خطی را به کتابخانه امپروزیانا در میلانو اهدا نمود.^{۵۸}

به گمان قوی این تاجر همان کایروتی بوده است. او که شرق شناس ایتالیایی جروانی او را وادار به انجام این کار نموده بود. تعداد نسخه‌های خطی که او فروخت در حدود ۱۶۱۰ نسخه بوده است. شایان ذکر است که جروانی در خلال سال‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۲۵ مدیر کتابخانه پادشاهی مصر بوده است. تعداد نسخه‌های خطی که وی از کشورهای عربی کوچانیده بیش از ۱۲۴۱ نسخه می‌شود.^{۵۹} [...]

پانویس‌ها:

* این مقاله ترجمه‌ای است از:

«تسریب التراث العربی المخطوط الی المكتبات الاورویبة و الامریکیة»، دکتر عبدالحبار عبدالرحمن مرکز جمعة الماجد للثقافة و التراث، دبي دولة الامارات العربیة المتحدة، مجلة آفاق الثقافة و التراث (مجلة فصلیة ثقافیة، تراثیة، تصدر عن دائرة البحث العلمی و الدراسات بمركز جمعة الماجد للثقافة و التراث)، السنة الثامنة: العدد الواحد و الثلاثون، رجب ۱۴۲۱ هـ. / اکتوبر (تشرین الثانی) ۲۰۰۰ م.

۱. لمحات من تجاری الفكریة، ص ۹.

۲. مصاعب نقل و حفظ التراث العلمی العربی، ص ۳۲.

۳. احیاء التراث العربی، منهج و موقف، ص ۸۹.

۴. تراثنا الفکری، شؤونه و شجونه، مجلة ثقافیة، شماره ۶، ص ۶۲.

۵. المخطوطات العربیة و منهج تحقیقها، ص ۳.

۶. هوامش من دفتر المخطوطات، مجلة رسالة الخلیج العربی، ص ۳، ش ۹، ص ۲۶۵

۷. «بحث عن الاصاله»، مجلة العربی، ش ۲۲۱، ص ۲۶.

۸. المخطوطات العربیة فی دور الکتب الامریکیة، سومر، ش ۷، ص ۲۳۷.

9. D.orientel Manuscripts in Europe and North Amerca: A survey. P95.

۱۰. فهرس المخطوطات العربیة فی العالم، ص ۸-۹.

۱۱. مع المخطوطات العربیة فی العالم، المکتبة، ش ۴۹، ص ۲۳.

۱۲. قواعد فهرسة المخطوطات العربیة، ص ۴۱-۴۴.

۱۳. فهرس المکتبة العربیة بالخاقین.

14. Repertoire des catalogues et inventaires manuscrits Arabes.

15. Manuscrits Arabes I monde; une bibliographie des catalogues.

۱۶. مجموعات المخطوطات العربیة فی مکتبات العالم.

۱۷. فهرس المخطوطات العربیة فی العالم.

۱۸. همان.

۱۹. در مورد کتابخانه بادلین دانشگاه آکسفورد و نسخه‌های آن از جمله رک: کتابخانه بادلین دانشگاه آکسفورد، بدالسادات شاهرزایی، فصلنامه آینه میراث، ش ۱۶، بهار ۸۱، ص ۹۳-۹۴؛ دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، پوری سلطانی و فروردین راستین، مدخل: کتابخانه بادلین؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۴، ص ۵۰۷ به بعد. (مترجم).

۲۰. فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة الکونفرس، ص ۵.

۲۱. «مرکز دراسات تحقیق التراث القومی و نشره بجمهورية مصر العربیة»، مجلة المورد، ج ۵، ش ۱، ص ۸۲.

۲۲. الاسلام و الحضارة العربیة، ص ۳۲۳.

۲۳. خزائن الکتب العربیة فی الخاقین، ۱۰۰۳/۳.

۲۴. همان، ۱۰۲۰/۳.

۲۵. همان، ۲۱۶/۱.

۲۶. «بحثا عن الاصاله»، مجلة العربی، ش ۲۲۱.

۲۷. تراثنا بین ماض و حاضر، ص ۳۸.

۲۸. پیرامون کتابخانه چستربیتی ایرلند از جمله رک: «کتابخانه سرچستربیتی»، ترجمه رضا امینی، راهنمای کتاب، سال ۴، اردیبهشت ۱۳۴۰؛ «کتابخانه چستربیتی ایرلند و دست‌نویس‌های اسلامی»، احمد رضا رحیمی‌ریسه، نامه بهارستان، ش ۱، ص ۵۹ به بعد. (مترجم).

۲۹. خزائن الکتب العربیة فی الخاقین، ۲۳۸/۱.

۳۰. همان، ۲۱۹/۱.

31. Orientel Manuscripts in Europe and North Amerca: P 298.

۳۲. «المخطوطات المغربیة، فهرسها و لواحقها»، مجلة المورد، ج ۱۵،

ش ۲، ص ۱۵۱.

انتقال نسخ خطى عربي به كتابخانه های اروپایی و آمریکایی

منابع:

٣٣. «ملاحظات حول الخزائن المخطوطة في تونس والجزائر والمغرب، مجلة المورد، ج ٣، ش ٤، ص ٢٢٩.
٣٤. همان، ص ٢٩٩.
٣٥. «تقرير عن المخطوطات في الجزائر واماكن تواجدها»، مجلة المورد، ج ٥، ش ١، ص ٤٢.
٣٦. تغريب التراث العربي، ص ١٩-٢٠.
٣٧. خزائن الكتب العربية في الخافقين، ٢/٦٣٠ و ٧٥٦.
٣٨. مع المخطوطات العربية.
٣٩. خزائن الكتب العربية في الخافقين.
٤٠. همان، ٢/٦٢٧.
41. *Oriental Manuscripts in Europe and North America: P 299*
٤٢. خزائن الكتب العربية في الخافقين، ٢/٥٨٦.
٤٣. خطط الشام، ١٩٨٦-١٩٩٠.
٤٤. تغريب التراث العربي، ص ١٤.
٤٥. تازه ترین هجوم استعماری غرب به میراث اسلامی و عربی و غارت و اتلاف این میراث، یکی در حملات وحشیانه صرب ها به بوسنی و هرزه گوین تجلی یافت که در اثر آن کتابخانه ملی ساریو و کتابخانه کالج شرق شناسی به آتش کشیده شد که پنج هزار نسخه خطی در کتابخانه شرق شناسی و بیش از یک میلیون جلد کتاب از کتابخانه ملی دچار آتش سوزی شد و سه هزار نسخه خطی از کتابخانه غازی خسرو بک نیز به آتش کشیده شد. (رک: آینه میراث، ش ١٨ و ١٩، پاییز و زمستان ٨١، ص ١٥١). هم چنین غارت و آسیب دیدگی بسیاری از نسخه های خطی کشور عراق در پی اشغال این کشور توسط نیروهای امریکایی در چند سال گذشته. (رک: «کتابخانه های عراق از آغاز تا امروز»، گیتی آرین، فصلنامه کتاب، پاییز ٨٢، ص ١٠٠ به بعد) مترجم.
٤٦. «فهارس المخطوطات العربية» مجلة الدارة، س ٥، ش ٣، ص ٢٢٣.
٤٧. خزائن الكتب العربية في الخافقين، ٢/٦٠٤.
٤٨. فهرس المخطوطات العربية في مكتبة الكونغرس، ص ٥.
٤٩. تغريب التراث العربي، ص ١٣.
٥٠. خطط الشام، ١٩٩٦-٢٠٠٠.
٥١. خزائن الكتب العربية في الخافقين.
٥٢. «فهارس المخطوطات العربية خارج الوطن العربي»، مجلة المورد، ج ٥، ش ١، ص ٢٠١.
٥٣. همان، ص ٢٠٠.
٥٤. همان، ص ١٧٥.
٥٥. نفائس المكتبة العربية الاسبانية في الاسكوريال، مجلة العربي، ش ٢٦٠، ص ١٠٨-١٠٩.
٥٦. خزائن الكتب العربية في الخافقين، ٣/١٠٣١.
٥٧. همان، ٢/٥٨٠.
٥٨. توثيق الإبتاطات بالتراث العربي، ص ٤-٥.
٥٩. تغريب التراث العربي، ص ٢١.
١. تاريخ التراث العربي، مجموعات المخطوطات العربية في مكتبات العالم، فؤاد سزكين، نقله للعربية محمود حجازي، راجعه عرفة مصطفى، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامية، الرياض ١٩٨٢ م.
٢. تراثنا بين ماض و حاضر، لعائشة عبدالرحمن، قاهره: دارالمعارف بمصر: ١٩٧٠ م.
٣. تغريب التراث العربي بين الدبلوماسية والتجارة، محمد عيسى صالحية، بيروت: دارالحداثة، ١٩٨٥ م.
٤. «التنظيم و الحصر الببليوغرافي للتراث العربي»، عبدالجبار عبدالرحمن، مجلة كلية الآداب، جامعة البصرة، س ١٥، ش ١٧، ١٩٨١ م.
٥. حلقة حماية المخطوطات العربية و تيسير الانتفاع بها، بغداد ٨-١٧، تشرين الثاني ١٩٧٥، المورد، ج ٥، ش ١، ١٩٧٦ م.
٦. حول حماية المخطوطات العربية و تيسير الانتفاع بها، عبدالستار احمد فراج، مورد، ج ٥، ش ١، ١٩٧٦ م.
٧. خزائن الكتب العربية في الخافقين، فيليب طرازي، بيروت: منشورات وزارة التربية الوطنية و الفنون الجميلة، ١٩٤٧ م.
٨. فهرس الكتب العربية بالخافقين، يوسف اسعد داغر، بيروت: ١٩٤٧ م.
٩. فهرس المخطوطات العربية في العالم، وصف للكتب و القوائم المطبوعة في العالم باللغة الروسية، لايرانا ميخائيلوفا، و انس باقى خالدوف، موسكو: ١٩٨٢ م.
١٠. قواعد فهرسة المخطوطات العربية، صلاح الدين منجد، بيروت: دارالكتاب الجديد. (بدون تاريخ).
١١. المخطوطات العربية خارج الوطن العربي، كوركيس عواد، المورد، ج ٥، ش ١ (١٩٧٦)، ص ١٧١-٢٤٦.
١٢. المستشرقون، نجيب عقيقي، ط ٣، دارالمعارف، القاهرة، ١٩٦٤-١٩٦٥، ج ٣.
١٣. المنظمة العربية للتربية و الثقافة و العلوم، ادارة الثقافة، التراث الحضارى العربي الاسلامى خارج الوطن العربي، تونس: المنظمة، ١٩٩١ م.
١٤. نحو خطة عربية لتجميع تراثنا المخطوط، عبدالستار حلوجي، المورد، ج ش ١٩٧٦ م.
١٥. هوامش من دفتر المخطوطات، زهير شاويش، رسالة الخليج العربي، س ٣، ش ٩، ١٩٨٣.
16. Huisman, A.j.w. *Les Manucrits Arabes dans le Mond; une bibliographiecatalogues*, leiden: Brill, 1967.
17. Pearson, J.D. *oriental Manuscripts in Europe and North America: A survey zug; switzerland*, 1971.
18. Vajda, Georges, *Reperoir des catalogues et Inventaires de Manucrits Arabes*. Paris, 1949.